

Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma

Özge Özkoç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: ozkoc@politics.ankara.edu.tr

Özet

Bu çalışma, Arap ayaklanmaları ertesinde Mısır ve Tunus'ta yaşanan demokratikleşme deneyimine ve Müslüman Kardeşler ile en-Nahda hareketinin bu süreçteki rollerine odaklanmaktadır. Arap ayaklanmalarının ilk aşamasında eski rejimlerin görece yumuşak bir şekilde tasfiye edildiği Mısır ve Tunus'ta gerçekleştirilen ilk demokratik seçimlerden Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketi başarıyla çıkmışlardır. Fakat, süreç ilerledikçe en-Nahda Tunus siyasi sisteminin 'yerleşik' bir öznesi haline gelirken, Müslüman Kardeşler Mısır ordusu tarafından gerçekleştirilen darbeye siyasi alandan tasfiye edilmiştir. Bu noktada, koalisyon ortağı olarak en-Nahda'nın görece yumuşak ve ılımlı bir geçiş zemininde hareket ettiği, Müslüman Kardeşler'in ise siyasi alanda herhangi bir sivil denge unsurunun yokluğundan dolayı daha radikal bir politika hattında ilerleyerek Mısır toplumunu kutuplaştırdığı söylenebilir. Fakat söz konusu çalışma, iki ülkedeki İslami hareketlerin demokrasiye geçiş süreçlerindeki farklı politik tutumlarını, karşılaştırmalı tarihsel bir perspektifle analiz edebilmek amacıyla kaleme alınmıştır. Aslında, bu çalışmanın ana eksenini, post-kolonyal dönemde Mısır ve Tunus'ta ortaya çıkan ve kurumsallaşan siyasi iktidarların/rejimlerin *benzerliği* oluşturmaktadır. Siyasi iktidarların örgütleniş tarzlarındaki benzerliklerin yanı sıra, genelde her iki ülkedeki muhalif örgütlenmeler ve özelde İslami hareketler de benzerlik göstermektedirler. Bu çalışmaya ilham veren temel soru ise, belirgin tarihsel ve sosyo-ekonomik benzerliklerine rağmen Arap isyanları ertesinde Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme süreçlerinin/deneyimlerinin neden farklılaştığıdır. Yani, en-Nahda hareketi Tunus siyasi sistemine dahil olurken, Mısır'da Müslüman Kardeşler örgütünün rejim tarafından neden tasfiye edildiğidir. Bu sorudan hareketle, tarihsel olarak benzer çizgide kurumsallaşan ve dönüşen Tunus ve Mısır rejimlerinin Arap isyanları sonrasında demokratikleşme süreçlerindeki refleks farklılığının nedenlerini ve İslami hareketlerle ilişkisini ortaya koyabilmek bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Söz konusu farklılığı ortaya koyabilmek için, İslamiyet'i bölge ülkelerinin demokratikleşmelerinin önündeki en büyük engel olarak gören ana akım literatürün kültürel özcülüğü yerine, Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme süreçlerinin İslami hareketlerle ilişkisini her iki ülkenin kendi tarihsel deneyimleri ve özgünlükleri bağlamında karşılaştırmalı bir perspektifle ele almak daha anlamlı olacaktır. Bu noktada, söz konusu çalışmanın üç temel argüman etrafında şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir. Birinci argüman, 1950'lerden Arap isyanlarına kadarki süreçte, Tunus'ta muhalefetin ve sendikal hareketin siyasi sistem içinde bir denge unsuru olarak Mısır'a oranla görece daha güçlü bir şekilde kurumsallaşmış olduğudur. İkincisi, Mısır ve Tunus'ta post-kolonyal

dönemde kurumsallaşan rejimlerin tarihsel olarak kendi ordularıyla kurdukları ilişkinin *farklılığının* iki ülkedeki darbe ve sivil yönetim süreçlerini ve biçimlerini belirlediğidir. Sonuncu argüman ise, Mısır'da siyasal İslam'ın ekonomik, siyasal ve toplumsal açıdan Tunus'tan çok daha güçlü bir biçimde politik alanı masnetme kabiliyetine sahip olmasının iki ülkedeki demokratikleşme deneyiminin rotasını derinden belirlediği ve farklılaştırdığıdır.

Anahtar Sözcükler: Arap ayaklanmaları, siyasal İslam, demokratikleşme süreçleri, Müslüman Kardeşler, en-Nahda hareketi.

Democratization Process and Political Islam in the Arab World: Muslim Brotherhood and Ennahda Movement in Comparative Perspective

Abstract

This article focuses on the role of the Muslim Brotherhood and Ennahda movement within the democratization processes of Egypt and Tunisia in the post-Arab uprisings period. The Egyptian Muslim Brotherhood and Ennahda movement of Tunisia gained the majority of their parliaments in the first democratic general elections after the collapse of Ancien Regimes in both countries. During the following process, although Ennahda has become a 'perennial' subject of the Tunisian political sphere, the Muslim Brotherhood has been eliminated from the political arena with a coup d'état holding by the Egyptian army. In that point, it can be said that while Ennahda, as a coalition partner in the cabinet, was following a conciliation policy with other political subjects of Tunisian political arena, the Muslim Brotherhood deeply polarized the Egyptian society because of a lack of civil balancing powers in the political structure. However, this paper aims to explain the differing political attitudes of these two Islamic movements in the democratization processes by employing a historical comparative perspective. In fact, the article assumes that the structures of political regimes in Egypt and Tunisia have had many similarities during the post-colonial period. Furthermore, opposition movements in general, and Islamic organizations in particular have also indicated the historical similarities. But, the main question of the paper is that why Egyptian and Tunisian democratization experiences have been differentiated from each other in the post-Arab uprisings, despite having had the similar socio-economic structures and the significant historical features. In other words, the main point is that why the Muslim Brotherhood was disposed of power, while Ennahda has become an important actor of the Tunisian political structure. By this question, it is aimed to respond how and why these similar regimes have experienced different paths to the democratization processes in the post-Arab uprisings period. In doing so, the article argues that the relations between democratization processes and political Islamist movements in Egypt and Tunisia should be analyzed by a comparative perspective within the context of each of these two countries historical experiences and distinctive features, instead of the main approaches' cultural essentialism emphasizing that Islam has not been

compatible with democracy in the Arab world. This article emphasizes on three points in comparative historical perspective: the nature of trade unions and their degree of effect on the political space; the form of relationship between civic government and army; and the differing degree of both political Islamist movements in mobilising the masses since the 1950s.

Keywords: Arab uprisings, political Islam, democratization process, Muslim Brotherhood, Ennahda movement.

Giriş

2010 yılının sonundan itibaren otoriter Arap rejimlerini hedef alan halk isyanlarının kitleselleşerek bölgenin büyük bir kısmında etkisini hissettirmesi, Arap ülkelerinin demokratikleşmelerinin imkan ve sınırlılıkları üzerine 1990'larda yapılmaya başlayan tartışmaları yeniden gündeme getirdi. Bununla bağlantılı olarak, ayaklanmaların ilk aşamasında eski rejimlerin ya Mısır ve Tunus gibi görece yumuşak geçişle ya da Libya gibi uluslararası müdahaleyle tasfiye edildiği ülkelerde gerçekleşen ilk demokratik seçimlerden İslami hareketlerin başarıyla çıkmaları, İslamiyet ile demokrasi arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların literatürde yeniden yer bulmalarına yol açtı (Benhabib, 2011: 1-4; Roy, 2012: 5-18; Hashemi, 2013: 213-217; Stepan ve Linz, 2013: 15-30).

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Doğu Bloğu ülkelerinin 'şok terapi' yöntemiyle hızla piyasa ekonomisine ve liberal demokrasiye evrilmesi, Arap dünyasında da Doğu Avrupa'dakine benzer bir siyasal liberalleşme sürecinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine ilişkin tartışmaları ilgili literatürün merkezine oturtmuştu (Esposito ve Piscatori, 1991; Esposito ve Voll, 1998; Gellner, 1994 ve Kedourie, 1994). Buradan yola çıkan literatür, Arap dünyasında sivil toplumun geliştirilmesine ve demokratik kurumların oluşturulmasına ilişkin yöntemlerin neler olabileceği, İslamiyet'in demokratik ilkelerle uyuşup uyuşamayacağı gibi konuların tartışılmasıyla olgunlaşmıştı. 2000'lerde Arap sokakları önce el-Aksa intifadası, ardından ABD'nin Irak'ı işgalinin etkisiyle hareketlenirken, kitleler otoriter Arap rejimlerini hedef alan demokratikleşme taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başladılar. 2000'lerin başından itibaren gündeme gelen Arap sokaklarındaki hareketlilik, bölgenin demokratikleşmesi üzerine yapılan çalışmaları daha da besledi (Sadiki, 2000: 71-95; Kamali, 2001: 457-482; Tessler, 2002: 337-354 ve Hinnebusch, 2006: 373-395).

Ana akım literatür, Arap dünyasının demokratikleş(eme)me süreci ve/veya sorunu söz konusu olduğunda, bölgenin siyasal, toplumsal ve kültürel yapısının liberal demokratik ilkelerin doğup geliştiği Batı sistemiyle tam bir zıtlık içinde olduğunu dile getirme eğilimindeydi (Gellner, 1994; Kedourie, 1994: 1-13 ve Huntington, 2002). Bu argümanı dile getiren yazarlara göre söz konusu zıtlığı

besleyen temel unsur, Batı tarzı siyasal moderniteyi var eden seküler yapının aksine Arap coğrafyasının geneline hakim olan İslamiyet'ti. Bu bağlamda siyasal, toplumsal ve kültürel alanı domine eden İslamiyet'in özü itibarıyla Arap dünyasındaki otoriteriyenin kaynağı olduğuna vurgu yapılmaktaydı. Söz konusu literatürün dünyayı Batı merkezli algılayan ve resmeden Oryantalist damarı, dünyanın bütün ulus veya halklarının tarihsel deneyimlerini Batı'nın çizdiği rotaya bağlayarak, Batı ile Doğu arasında hâlihazırda yüzyıllardır yaratılmış olan değerler ve kültürler hiyerarşisini daha da keskinleştirdi. Batılı siyasal modernitenin demokratikleşme konusundaki evrenselci ve tarihselci anlatısı, Batı dışındaki toplumlara izlenmesi gereken belli bir tarihsel gelişim ve ilerleme şeması dayattı. Bu açıdan, İslamiyet'le özdeşleştirilen Doğu, kültürel olarak Batılı değerlerle rekabet edecek potansiyele sahip değildi; takip edilmesi gereken rota belliydi. Dolayısıyla, Doğu'nun ve bu çalışma özelinde Arap dünyasının deneyimlediği ya da deneyimleyeceği kendine özgü tarihsel süreç(ler) *ahistorik* bulundu. Hatta, çoğu zaman alternatif yollar üretebilme ihtimalinin/kapasitesinin kendisi söz konusu analizlerin dışında bırakıldı. Bu bağlamda, literatürü en fazla meşgul eden "İslamiyet, demokratik ilkeler ile uzlaşabilir mi?" sorusuna Oryantalist yazının verdiği yanıt, kültürel özcülükten kaynaklanan kesin bir *hayır* olmaktadır. Oysa, bu sorunun iki nedenle yanlış formüle edildiğinin altını çizmek gerekmektedir. İlk olarak, demokrasi ile İslamiyet arasındaki uzlaşma ya da çatışma vurgusu gibi bir dikotomi ekseninde yürütülen tartışma, literatürü bir ikileme hapsedmektedir. Bu durum, Arap dünyasının özgünlüklerini ele alan nitelikli çalışmaların artmasını engellemekte ve farklı soru sorma biçimlerinin önünü tıkamaktadır. İkincisi ise, Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşunun ardından *tedricen* gelişen liberal demokratik ilkelerin, benzer bir ekonomik yapıyı oldukça geç bir tarihte, sömürgeciliğin yarattığı *travmayla* deneyimlemeye başlayan Arap toplumlarında da aynı şekilde tezahür edip etmeyeceği ekseninde yapılan analiz, coğrafyanın kendi geçmişini ve belli bir tarihsel süreç içerisinde oluşmuş siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını yok saymak anlamına gelmektedir. Bu noktada, yukarıdaki soru 'Arap dünyası Batı'nın deneyimlediği tarihsel gelişim şemasını ve/veya demokratikleşme sürecini izlemek zorunda mıdır?' şeklinde yeniden formüle edildiğinde, buna verilecek yanıt kesinlikle *hayır* olmalıdır.

Diğer yandan, 1990'ların başından itibaren İslami pratiklerin demokratik ilkelerle uzlaşamayacağını vurgulayan ana akımın eleştirildiğini de görmek mümkündür (Esposito ve Piscatori, 1991: 427-440; Kamali, 2001: 457-482 ve Tessler, 2002: 337-354).¹ Örneğin, Esposito ve Piscatori (1991: 12-17), İslami hareketlerin önemli birer muhalefet örneği sergiledikleri ülkeler üzerine kaleme aldıkları çalışmalarında, demokrasinin İslamiyet'teki kavramsal kaynakları ve

Arap toplumlarına özgü farklı modernleşme süreçleri üzerinde durmuşlardır. Tessler (2002: 344-350) ise Filistin, Fas, Cezayir ve Mısır'da yürüttüğü saha araştırmalarının verileriyle desteklediği çalışmada, din ile siyasal kültür arasında doğrudan bir korelasyon kurulamayacağını ve ana akım yazarların iddia ettiklerinin aksine İslamiyet'in demokratikleşmenin önündeki tek ve en büyük engel olmadığını ortaya koymuştu. Dolayısıyla, Arap dünyasındaki 'demokrasi eksikliği' doğrudan İslami pratiklerin şekillendirdiği siyasal, toplumsal ve kültürel yapıyla açıklanamazdı.

Yukarıda değinilen eleştirel literatürden beslenme iddiasındaki bu çalışma, Batılı siyasal modernitenin evrenselci ve tarihselci anlatısına alternatif olarak, Chakrabarty'nin (2007: 56) tikelliklerin farklı tarihsel süreçlerin ve siyasal modernite tiplerinin oluşumundaki rollerine yaptığı vurgudan ilhamla, Mısır ve Tunus'un demokratikleşme deneyimlerinin İslami hareketlerle ilişkisini her iki ülkenin kendi tarihsel süreçleri ve özgünlükleri bağlamında karşılaştırmalı bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. Şüphesiz ki bu yaklaşım, Batı modernizminin temel kavramlarının topyekûn reddedileceği anlamına gelmemektedir. Chakrabarty'nin de belirttiği gibi (2007: 56), Avrupa düşüncesi Batı-dışı toplumlardaki siyasal modernite deneyimlerini düşünmek için *yetersiz* kalmakla birlikte hâlâ *vazgeçilmezdir*. Bu çalışmada ise, Batı toplumlarına içkin demokratik ilke ve kurumların Doğu'daki 'eksikliği', İslami dogmatizme vurgu yapan kültürel özcülük yerine, söz konusu iki ülkenin kendi tarihsel hikayeleri ile bu hikayeleri niteleyen sosyo-ekonomik ve siyasal koşulları temelinde ele alınacaktır. Bu koşulların ortaya konması, Mısır ve Tunus'ta halk isyanlarının ertesinde gerçekleşen ilk demokratik seçimlerden İslami hareketlerin başarıyla çıkmalarının nedenlerini belirleyebilmek açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın ana eksenini, post-kolonyal dönemde Mısır ve Tunus'ta ortaya çıkan ve kurumsallaşan siyasal iktidarların/rejimlerin *benzerliği* oluşturmaktadır.² Tarihsel olarak siyasal iktidarların örgütleniş tarzlarındaki benzerliklerin yanı sıra her iki ülkedeki muhalif unsurlar ile İslami hareketlerin gelişimi de benzerlik göstermektedir. Nitekim, çalışma boyunca söz konusu benzerliklere vurgu yapılacaktır. Bunun yanı sıra, söz konusu iki ülke, halk isyanları ertesinde Zeynel Abidin Bin Ali ve Hüsnü Mübarek rejimlerinin tasfiye edilme süreçleri, demokratik seçimlerin yapılması, yeni anayasa oluşturulmasına yönelik atılan adımlar ve İslami partilerin seçimlerden başarıyla çıkmaları gibi temel gündem maddeleri açısından da benzer süreçler yaşamışlardır. Dolayısıyla, bu çalışmada Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme süreçlerinin örnek olarak seçilmesinin temelini bu tarihsel ve güncel benzerlikler oluşturmuştur. Bu çalışmaya ilham veren temel soru ise, söz konusu belirgin sosyo-ekonomik benzerliklere rağmen Arap isyanları ertesinde Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme deneyimlerinin

rotasının neden farklılaştığıdır. Yani, en-Nahda hareketi Tunus siyasal sistemine dahil olurken, Mısır'da Müslüman Kardeşler örgütünün rejim tarafından neden tasfiye edildiğidir. Bu sorudan hareketle, tarihsel olarak benzer çizgide kurumsallaşan ve dönüşen Tunus ve Mısır rejimlerinin Arap isyanları sonrasında demokratikleşme süreçlerindeki refleks farklılığının nedenlerini ve İslami hareketlerle ilişkisini ortaya koyabilmek bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Bu noktada şu hususun altını da çizmek gerekmektedir: Çalışma, Müslüman Kardeşler'in tasfiye edilmesi ve en-Nahda hareketinin 2014 yılının sonunda yeniden hükümet ortaklarından biri olarak Tunus siyasal sisteminde yerini almasına kadar olan süreçle sınırlıdır.

Bilindiği gibi, Arap ayaklanmalarının ertesinde iktidara gelen en-Nahda hareketi Tunus toplumunun farklı politik aktörleriyle uzlaşmaya dönük bir siyaset izlerken, Müslüman Kardeşler'in Mısır toplumunu kutuplaştırmaya dönük politikası demokratikleşme sürecinin 3 Temmuz 2013 darbesiyle yara almasına yol açmıştır. Elbette ki, bu farklılıkta en-Nahda'nın koalisyon ortağı olmasının, Müslüman Kardeşler'in ise tek başına iktidara gelmesinin payı büyüktür. Koalisyon ortağı olarak en-Nahda'nın görece yumuşak ve ılımlı bir geçiş zemininde hareket ettiği, Müslüman Kardeşler'in ise siyasal alanda herhangi bir sivil denge mekanizmasının yokluğundan dolayı daha radikal bir politika hattında ilerlediği söylenebilir. Fakat, bu çalışma, yukarıda da değinildiği gibi, iki ülkedeki İslami hareketlerin demokrasiye geçiş süreçlerindeki farklı politik tutumlarını karşılaştırmalı tarihsel bir perspektifle analiz edebilmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu noktada, söz konusu çalışmanın üç temel argüman etrafında şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir. Çalışmanın birinci argümanı, 1950'lerden Arap isyanlarına kadar olan süreçte, Tunus'ta muhalefetin ve hatta sendikal hareketin bir denge unsuru olarak siyasal sistem içinde Mısır'a oranla görece daha güçlü bir şekilde kurumsallaşmış olduğudur. İkincisi, Mısır ve Tunus'ta post-kolonyal dönemde kurumsallaşan rejimlerin tarihsel olarak kendi ordularıyla kurdukları ilişkinin *farklılığının* iki ülkedeki darbe ve sivil yönetim biçimlerini belirlediğidir. Sonuncu argüman ise, Mısır'da İslami hareket(ler)in ekonomik, siyasal ve toplumsal hayattaki mevcudiyetinin Tunus'tan çok daha güçlü bir biçimde politik alanı massetme kabiliyetine sahip olmasının iki ülkedeki demokratikleşme deneyiminin rotasını derinden belirlediği ve farklılaştırdığıdır.

Post-Kolonyal Dönemde Mısır ve Tunus'ta Kurulan Siyasal Rejimler: Benzerlikler, Farklılıklar

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından peyderpey bağımsızlıklarını kazanan Mağrip ve Maşrik ülkelerinin büyük bir kısmında *popülist otoriter* bir özellik taşıyan siyasal rejimler ortaya çıktı (Hinnebusch, 2006: 380-383). Bu tarz rejimler,

temelde sömürgecilik döneminden itibaren Batı hegemonyasının gölgesinde yeşeren oligarşik yapıların ya askeri darbelerle ya da bağımsızlık mücadeleleriyle tasfiye edildiği, orta sınıf-işçi/köylü ittifakına dayanan, genellikle geniş bir kitle/halk desteğine sahip rejimlerdi. Devlet eliyle kalkınma modelinin ekonomik alana hakim olduğu, tek bir partinin siyasal alanı massettiği ve farklı ideolojik yelpazede yer alsalar da bütün muhalif hareketlerin bastırıldığı, toplumun devlet egemenliğindeki sendikalar, birlikler ve parti üyelikleri aracılığıyla baskı altına alındığı otoriter bir yapı ön plandaydı. Soğuk Savaş koşullarında ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinden 'anti-empyralist' bir dış politikanın hakim olduğu bu rejimlerin temel özelliği, Arap sosyalizmi uygulamasıyla kitlelerin barınma, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarının giderilmesine karşılık olarak Arap milliyetçiliği vurgusuyla da rejimlere olan kitle desteğinin sağlanmasıydı. Bu açıdan Sadiki'nin ifadesiyle, sömürge yönetimlerinin tasfiyesiyle ortaya çıkan otoriter Arap rejimlerinin büyük bir kısmını 'ekmek demokrasisi' kavramıyla tanımlamak mümkündür (Sadiki, 2000: 79).³ Sosyal refah devleti aracılığıyla kitlelerin eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçları karşılanırken, halk milliyetçilik ve sosyalizm gibi ideolojik/popülist söylemlerle baskı altında tutulabiliyor; yani yöneten ile yönetilen arasında ekme karşılığında kitlelerin demokratikleşme talebinde bulunmayacaklarına ilişkin örtük bir uzlaşma durumu rejimleri ayakta tutuyordu. Güçlü bir Arap milliyetçiliği vurgusuyla bezelenen bu rejimler, ABD ve İsrail karşıtlığı temelinde kitlelerin mobilize edilebilmesine imkan tanıyan politik bir çizgide hareket ediyorlardı. Hukuksal alana ise, medeni hukuk ile Şeriat hükümlerinin harmanlandığı karma bir hukuk sistemi hakimdi. Sekülerizm, dinin devletin egemenliğine alınması ve neredeyse 'İslami motifli bir devlet dini'nin yerleştirilmesi temelinde tanımlanmaktaydı. Kısaca ana hatları çizilen söz konusu yapı, 1960'ların sonunda Arap milliyetçiliğinin düşüşüne geçmesine kadar Mısır başta olmak üzere bu çizgiyi takip eden Tunus, Cezayir, Suriye, Libya ve Irak gibi Arap ülkelerindeki varlığını korudu.⁴

Söz konusu otoriter rejimin en belirgin şekilde yerleştiği ve Arap ülkelerinin büyük bir kısmına model olan ülke şüphesiz Cemal Abdül Nasır'ın Mısırı'ydı. 1952'de Hür Subaylar darbesiyle Kavalalı hanedanının egemenliğine son verilmesinin ardından, ordu desteğiyle ve küçük bir elit grubu aracılığıyla 1954'te iktidarı tam anlamıyla ele geçiren Nasır, bir yandan büyük toprak sahiplerinin ekonomik ve siyasal alandan tasfiye edilmesi için toprak reformuna girerken, bir yandan da Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi başta olmak üzere yabancı sermayeye ait fabrikaların, bankaların ve sigorta şirketlerinin devlet himayesine alınmasını sağladı (Güler, 2004: 269-283 ve Lapidus, 2010: 115-120).⁵ Mısır'daki Yeni Rejim kendisini, 1882'de başlayan İngiliz işgalinin yarattığı travmayla hem siyasal hem de ekonomik olarak Batı karşıtlığı, yani anti-empyralizm vurgusu

üzerine inşa etti. Bu vurgu, Batı hegemonyasına ve onunla işbirliği içinde olduğu düşünülen İsrail'e karşı Arap halklarını tek bir çatı altında birleştirme hedefini önüne koyan Arap milliyetçiliğini Nasırcı çizgiyi takip eden Arap rejimlerinin de gündemine oturttu. Nasır, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren İsrail'e ve Batı'ya karşı yürütülen 'anti-emperyalist' mücadelenin sembol ismi haline geldi. 1956 yılında Süveyş Krizi'nin Mısır lehine siyasal bir zaferle sonuçlanmasının ardından, Nasır'ın ünü Mısır'ı aşarak Maşrik ve Mağrip'te benzer eksende kurulan devletlere ilham kaynağı oldu. Zamanla, Nasır'ın güçlü Arap milliyetçiliği vurgusu, Mısır'ı birleşik Arap devleti tahayyülünün merkezi haline getirdi. Bunun yanı sıra Mısır'da hayata geçirilen toplumsal reformlar ve Filistin davasının Nasır'da cisimleşen güçlü bir liderliğin öncülüğünde savunulması gibi gelişmeler, Arap dünyasının büyük bir kısmında gerçek bir toplumsal devrimle kurulacak olan birleşik bir Arap ulusu tahayyülünü canlandırdı (Hourani, 2005: 470). İşte, yukarıda değinilen 'ekmek demokrasisi'nin işlerliğini sağlayan da bu ideolojik duruş/söylem oldu.

Yukarıda da değinildiği gibi, Arap sosyalizmi ve Arap milliyetçiliğinin hakim olduğu bu rejim, güçlü bir devlet başkanlığının etrafında örgütlenen küçük bir yönetici kliğe dayanıyordu. Nasır, Eski Rejim'in temsilcisi toprak sahiplerini ve çoğu zaman İngiliz sömürge yönetimine yakın bir ekonomik ve siyasal tutum sergileyen hanedan mensuplarını tasfiye etti; ardından siyasal alandaki egemenliğini pekiştirerek yeni bir iktidar bloğu yarattı. Yeni dönemde siyasal yapı, Mısır ordusunun ve Nasır'ın etrafındaki küçük yönetici kliğin egemenliğinde şekillendi. Mısır'daki rejimin en önemli dayanak noktalarından biri, yukarıda da değinildiği gibi, Mısır ordusunun siyasal alandaki etkin gücüydü. 19. yüzyılın başından itibaren Mısır modernleşmesinin belkemiğini oluşturan ordu, Eski Rejim'in tasfiye edilmesinin ardından biçim değiştirerek siyasal alandaki varlığını devam ettirdi. Bu noktada şu hususun altını çizmek gerekir: Ordunun baskın rolü, Mısır'ı diğer Arap ülkelerinden olduğu gibi Tunus'tan da ayırmaktaydı. Bir kere, Yeni Rejim ordu içerisinden çıkan küçük bir grubun gerçekleştirdiği darbenin sonucunda inşa edilebilmişti. İkincisi, rejimin muhafazası için Nasır'ın dayandığı en önemli kurum yine ordu olmuştu. Üçüncüsü, İsrail'le yaşanan savaş hali de Mısır ordusunun siyasal alandaki baskın rolünün pekişmesine ve toplumsal alanda önemli bir meşruiyet zemini bulmasına yol açtı. Zamanla ordu, sadece siyasal ve toplumsal alanla sınırlı kalmayan ekonomik alanda da yatırımlarda bulunan merkezi bir kurum haline geldi.⁶

Nasır'ın egemenliğindeki parti dışında siyasal alanın kapılarının Mısırlı muhalif öznelerle kapatılmış olması,⁷ rejimin siyasal yelpazedeki baskın niteliğinin en önemli göstergelerinden biriydi. Nasır dönemi, bütün siyasal partilerle birlikte ülkenin en örgütlü İslami hareketi Müslüman Kardeşler'in de yasaklandığı bir

dönem oldu. Muhalif İslami hareketler baskı altına alınırken, dinin kendisini tanımlayan, dini pratiklerin kültürel ve toplumsal hayattaki faaliyetlerini düzenleyen de yine rejimin kendisiydi. Örneğin, tarihsel olarak Mısır ulemasını temsil eden el-Ezher, rejimin İslamiyet’i kontrol altına alması açısından önemli kurumlardan biri olarak ön plana çıktı. Nasır, camilere ve ulemaya giden tüm bağışları devlet denetimine aldı; el-Ezher dahil tüm İslami eğitimi ele geçirdi ve ulemanın devlete bağımlılığını arttırdı (Bayat, 2006: 189-190). Dolayısıyla, bir anlamda Mısır uleması dönüştürülerek yeni iktidar bloğu içerisinde konumlandı. Bunun yanı sıra, Şeriat hukukunun ve modern hukuk sisteminin birlikte işlediği bir yapı yaratıldı.⁸ İslami hükümlerin en belirgin şekilde kendisini gösterdiği alan ise aile kurumuna ilişkin oldu. Müslümanların evlilik alanını düzenleyen Medeni Kanun değil, Şeriat hukukuydu. Bu bağlamda, Mısır’da İslami kurallar çerçevesinde çok eşlilik asla yasaklanmadı. Mısır halkının yaklaşık yüzde 10’unu oluşturan Kıptilerin kendi dini kuralları çerçevesinde evlenmeleri kabul edildi.⁹

Nasırıcı çizgiyi takip eden Arap devletlerinin çoğunda olduğu gibi, Tunus’ta da sömürgecilüğün tasfiyesinin ardından Habib Burgiba’da cisimleşen güçlü bir devlet başkanlığına dayalı tek parti yönetiminin etkin olduğu bir siyasal rejim ortaya çıktı. Kitlelerin mobilize edilmesine imkan tanıyacak sendikalar ve dernekler Yeni Rejim tarafından baskı altına alındılar. Fakat, Mısır’dan farklı olarak, 1946 yılında kurulan ve Tunuslu işçileri temsil eden Tunus Genel İşçi Sendikası (Union Générale Tunisienne du Travail / UGTT), rejimin konsolidasyonunda ve ‘sosyalist’ bir ekonomi politikasının takip edilmesinde Burgiba’nın kritik müttefiklerinden biri oldu. Dolayısıyla, tarihsel olarak UGTT, iktidar bloğu içinde bir denge unsuru olarak yer aldığından sistemin önemli bir parçasıydı. Gerçekten de UGTT, yaklaşık 520.000 üyesiyle Tunus’un en büyük sivil toplum kuruluşlarından biri olmuş ve kolonyal dönemde de milliyetçi hareketin önemli aktörlerinden biri olarak etkin bir rol oynamıştır (Honwana, 2013: 66). Nitekim, UGTT, Tunus’taki ayaklanma sırasında ve sonrasında da önemli bir denge unsuru olarak varlığını koruyacaktır. Fakat, bu yapının bir benzerini Mısır siyasal ve ekonomik sistemi içerisinde görmek mümkün değildir. Bu yüzden de Mısır’da bir denge unsuru olarak güçlü bir sendikal hareketin yokluğu,¹⁰ siyasal alanın Mısır ordusu ve Müslüman Kardeşler örgütü gibi oldukça güçlü iki aktör arasındaki bir çatışmaya indirgenmesine yol açan unsurlardan biri olacaktır.

Diğer yandan, Tunus’taki askeri yapı Mısır’dan farklı kurumsallaştı. Burgiba, kendi iktidarına karşı ortaya çıkacak olası bir darbeyi engelleyebilmek için ordudaki asker sayısını sınırlandırdığı gibi, Nasır’dan farklı olarak orduyu siyasal alanın dışında konumlandırmaktan yana bir politika izledi. Keza, Nasır’ın tersine, Burgiba’yı iktidara taşıyan ordu değildi. Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele temelde Burgiba’nın da içinde yer aldığı Neo-Düstur Partisi çatısı altında

verilmişti.¹¹ Yine Mısır'dan farklı olarak, 1950'lerde Tunuslu milliyetçilerin bağımsızlık için seçtikleri mücadele hattı, Fransa'yla müzakere temelinde şekillenmişti. Nitekim, Tunus bağımsızlığını en kansasız şekilde kazanan Arap ülkelerinden biri olmuştu. Dolayısıyla, rejimin konsolidasyonu sürecinde Tunus ordusu Mısır'daki gibi ön plana çıkan bir kurum olmadı. Hatta Burgiba döneminde ordu görevlilerinin Neo-Düstur Partisi de dahil olmak üzere siyasal örgütlenmelerde yer almaları yasaklandı (Brooks, 2013: 209). Bu yüzden de Tunus ordusu Mısır'daki muadilinin aksine siyasal ve ekonomik alanda ağırlığı olmayan 'pasif' bir yapı olarak kurumsallaştı. Orduların siyasal alandaki konumlarına ilişkin bu farklılık, Arap ayaklanmaları sırasında ve sonrasında iki ülkenin demokratikleşme süreçlerinin ayrışmasını derinden etkileyecektir. Elbette ayaklanmaların ilk aşamasında, Mısır ve Tunus ordularının Mübarek ve Bin Ali rejimlerini tasfiye etmeye yönelik benzer bir strateji izlemeleri, sürecin her iki ülkede de muhaliflerden yana şekil almasında büyük bir etkili oldu. Fakat, Bin Ali ve Mübarek'in istifalarının ardından, Tunus'tan farklı olarak Mısır'daki geçiş sürecinin ordu eliyle yürütülmesi ve Mısır siyasal alanındaki her tıkanmada ordunun aldığı belirleyici pozisyon, yukarıda işaret edilen farklılığın önemli bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tunus'ta ise, ayaklanma ertesinde ordu siyasal alanda doğrudan aktif bir rol üstlen(e)memiş ve geçiş süreci siviller aracılığıyla yürütülmüştür.

Burgiba döneminde devletin İslamiyet'le kurduğu ilişkiye gelince, İslamiyet'in özüne ve pratiklerine ilişkin yorum hakkının sadece devlet aygıtının elinde olduğu, İslami göndermelerin ve sembollerin kamusal alanda pragmatik olarak kullanıldığı bir rejimin inşa edildiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar Burgiba, bazı yazarlar tarafından Arap dünyasının en seküler ve reformist lideri olarak anılmışsa da (Moore, 1965 ve Zghal, 1991), Tunus'un nasıl bir seküler yapı sergilediği -tıpkı Mısır gibi- tartışmalıdır. Yukarıdaki tespit, sekülerizmi ancak basit şekilde devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması ekseninde ele alan indirgemeci bir yorumla geçerli olabilir. Oysa, Asad'ın (2007: 1) belirttiği gibi, sekülerizm basitçe yönetimde dini kurumların seküler kurumlardan ayrılması olarak görülemez; sekülerizmin ayırt edici yönü yeni 'din', 'etik' ve 'siyaset' kavramları ve bunlarla ilişkili yeni kurallar önermesidir. Oysa Burgiba, iktidarı boyunca dini sembollere göndermede bulunmaktan kaçınmadığı gibi, devlete özgü bir İslamiyet anlayışı da yerleştirmeye çalışmıştır. Örneğin, Tunus'un Burgiba döneminde hazırlanan ilk anayasasında, ülkenin dini İslam olarak tanımlanmış ve devlet başkanının da Müslüman olması zorunluluğu getirilmiştir (Micaud, 1964: 94). Dolayısıyla, Mısır'da olduğu gibi Tunus'ta da devletin bir yandan kendisini İslamiyet'le tanımladığını, bir yandan da 'devlet dini' yaratarak muhalif İslami sesleri baskılamaya yöneldiğini ve ulemayı devlet

egemenliğine aldığını görmekteyiz. Nitekim, tarihsel olarak el-Ezher'le benzer bir konuma sahip El-Zeytune Camisi Batı tarzı bir müfredata tabi kılınarak klasik bir ilahiyat fakültesine dönüştürülmüş, bütün okullarda dini eğitim haftada iki saatle sınırlandırılmış, ulemanın elindeki vakıf ve kurumlar devletleştirilmiştir (Bulut, 2009: 98-99 ve Wolf, 2013: 561). Tunus'ta, Mısır'dan farklı olan tek uygulama yeni Medeni Kanun'la çok eşliliğin hukuki olarak yasaklanmış olmasıdır. Bu açıdan, Tunus ve Mısır'daki İslami hareketlerin farklılıklarını, Tunus'un Mısır'a oranla daha seküler bir yapıya sahip olduğu teziyle açıklamak mümkün görünmemektedir.

Benzerlikleri ve farklılıklarıyla iki ülkedeki mevcut rejimler, 1950'lerin ikinci yarısından 1970'lere kadar herhangi bir meydan okumayla karşılaşmadan varlıklarını devam ettirdiler. Fakat, yukarıda da ele alındığı gibi, orduların ve sendikal örgütlenmelerin iki ülkenin kurumsallaşan siyasal ve ekonomik sistemi içerisindeki pozisyon farklılığı, Mısır ve Tunus rejimleri bir meydan okumayla karşılaştıklarında etkisini hissettirecek ve iki ülkenin farklı patikalara evrilmesinde önemli birer etken olacaklardır.

Muhalefetin Gelişimi ve Siyasal İslam'ın Yükselişi: Benzerlikler, Farklılıklar

1970'lerden itibaren Nasırcı çizgideki Arap rejimleri, Arap sosyalizminin ve dolayısıyla devlet eliyle kalkınma modelinin tasfiye edildiği, uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinin başladığı bir ekonomik dışa açılım/liberalleşme (infitah) dönemine girdiler. Bu noktada, temelde, infitaha geçiş zemin hazırlayan iki önemli gelişmeden bahsedilebilir: İlk olarak, 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın İsrail'in zaferiyle sonuçlanması ve Batı Şeria ile Gazze Şeridi'nin yanı sıra Mısır ve Suriye topraklarının bir kısmının (Sina Yarımadası ve Golan Tepeleri) da işgal edilmesi Arap birliği idealine büyük bir darbe indirmişti. Artık kitleleri Arap milliyetçiliği vurgusuyla mobilize etmek ve mevcut otoriter rejimleri popülist bir söylemle ayakta tutmak neredeyse imkansız hale gelmişti. İkincisi, Arap sosyalizmi uygulaması beklenen ekonomik gelişmeyi yaratamamış ve tahayyül edilen ekonomik refahı sağlayamamıştı.

Mısır ve Tunus'ta neoliberal kapitalizme eklemlenme, kalkınma planlarının terk edilmesi, devlet egemenliğindeki ekonomik sektörün yabancı yatırımcılara açılması ve yapısal uyum programlarının uygulamaya koyulması anlamına geliyordu.¹² Mısır'da tam anlamıyla neoliberalizme eklemlenme süreci Nasır'dan sonra iktidarı devralan Enver Sedat döneminde başladı, 1981'de devlet başkanı olan Hüsnü Mübarek döneminde de hız kesmeden devam etti. Mısır'la aynı dönemde, 1970'lerin başında Tunus'ta da Burgiba rejimi neoliberal kapitalizmin ülkeye girişinin taşıyıcılığını yaptı, bu süreci 1987'de devlet başkanlığı koltuğuna oturan Bin Ali devam ettirdi. Dolayısıyla, Mısır ve Tunus'un

ekonomik dönüşümleri de benzerlik göstermektedir. Nitekim, her iki ülkedeki ekonomik liberalleşme süreci zengin-yoksul ayrımını ve gelir adaletsizliğini giderek derinleştirdiği gibi, bir çeşit ekonomik ve siyasal nepotizme de yol açtı. Örneğin, Bin Ali ailesi, ülke genelinde işsizliğin yüzde 13'e, güney ve iç bölgelerde ise yüzde 40'a vardığı bir zamanda, ekonominin yüzde 40'ından fazlasını ele geçirdi (Gana, 2014: 38). Ülkedeki gençlerin üçte birinden çoğu işsizken, Bin Ali'nin girişimci sınıfı yasal ve yasa dışı yollardan zenginleşmeye devam etti. WikiLeaks tarafından yayımlanan ABD Dışişleri Bakanlığı'nın gizli mesajları, Bin Ali ve eşinin ailelerinden oluşan kliğin ülkedeki yolsuzluk ağının bağlantı noktasında olduğunu ifşa etti (aktaran Gana, 2014: 39).

Nepotizmin egemenliğindeki ekonomik liberalleşme sürecinin siyasal alana yansımalarının, demokratikleşme konusunda etkin bir açılım getirmediğinin ve otoriter rejimlerin varlıklarını muhafaza etmek için muhalif güçlere karşı 'güçlü' ve baskıcı bir karşı duruş sergilediğinin altını çizmek gerekir. Yine de, 1970'lerin sonundan itibaren her iki ülkede de çok partili hayata geçişe yönelik adımlar atılmaya başlandıysa da iki rejimin de fazlaca tehdit algıladığı İslami örgütlenmeler, yani en-Nahda ve Müslüman Kardeşler hareketleri yasaklı olmaya devam ettiler. Gittikçe polis gücüne dayanmaya başlayan bu rejimler, İslami muhalefetle sınırlı kalmayan çeşitli sol örgütlenmelere yönelik baskı politikalarını da arttırarak sürdürdüler. Dolayısıyla demokratikleşme 'çabaları' sınırlı düzeyde kaldı; muhalif politik aktörlere yönelik insan hakları ihlalleri, tutuklamalar ve işkenceler giderek şiddetlendi. Bu gelişmeler, 1950'ler ve 60'larda Arap milliyetçiliğinin parladığı dönemlerde görülmeyen düzeyde rejim karşıtı bir muhalif dalganın ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Post-kolonyal dönemde yöneten ile yönetilen arasında belli oranda bir uzlaşmaya dayanan rejimlerin ekonomik zeminlerinin kaymasıyla, bu oydaşmanın yerini toplumsal bir gerilime bıraktığını ve neoliberalizme geçişle birlikte siyasal alanın demokratikleşmesinden yana yeni bir uzlaşının kurulmasına yönelik kitlesel taleplerin gündeme geldiğini söylemek mümkündür. İlk olarak, devlet eliyle kalkınma modelinin çöküşü ve neoliberalizme eklenmeyle birlikte orta sınıfların giderek yoksullaşması, uzlaşmaya darbe indiren en önemli gelişmelerden biri oldu. Çünkü, artık rejimler, kitlelerin temel ihtiyaçlarını karşılama misyonlarını ya Arap ya da Avrupalı özel sektöre devrediyorlardı. İkincisi, yukarıda da değinildiği gibi, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Arap milliyetçiliğinin düşüşe geçmesi, kitlelerin milliyetçilik temelindeki mobilizasyonunu imkansız hale getirmişti. Dolayısıyla, yeni bir ekonomik yapının şekillendirdiği böyle bir dönemde artık yeni bir 'toplum sözleşmesi'ne ihtiyaç varken, mevcut rejimler değişime siyaseten ayak direyerek varlıklarını muhafaza etme yolunu seçtiler.

'Ekmek demokrasisi' temelindeki örtük uzlaşının bozulduğuna ilişkin ilk işaret, temel gıda maddeleri üzerindeki sübvansiyonların kaldırılmasının tetiklediği, 1977 yılında Mısır'da patlak veren *ekmek isyanı* (bread riot) oldu. 17 Ocak 1977'de Kahire'de sayıları 2000 ile 4000 arasındaki protestocu, İskenderiye'de ise 20000 gösterici rejimle çatışmaya girdi. Ayaklanma sırasında 79 gösterici öldürüldü; 566 kişi yaralandı ve 1250 kişi tutuklandı (Tanner 1977 aktaran Sachs, 2012: 31). Neoliberalizme eklemlemeye başlayan Arap rejimleri, 1980'lerden itibaren benzer başkaldırılarıyla karşı karşıya kaldılar.¹³ 1984 yılında Tunus'ta da benzer bir isyan gerçekleşti. Mısır'a benzer şekilde Tunus'taki ayaklanma da rejim tarafından sert bir şekilde bastırıldı; yaklaşık 60 protestocu öldürüldü ve 120'den fazla gösterici de yaralandı (Seddon, 1986: 1). Bu noktada, 2010'un sonundan itibaren Mısır ve Tunus'ta ortaya çıkan kitlesel ayaklanmaların 1970'lerin toplumsal hareketlerinin mirası üzerinde şekillendiği söylenebilir. Dolayısıyla, 21. yüzyıldaki Arap ayaklanmalarını ortaya çıktıkları koşullar itibarıyla yeni bir toplum sözleşmesinin inşa edilmesine yönelik bir çağrının devamı olarak okumak mümkündür.

Ekmek isyanları, ekonomik alanı aşarak liberal haklar talebine evrilme potansiyeline sahip protesto hareketleriydi. Genellikle sol hareketlerin ve üniversite öğrencilerinin yön verdiği bu isyanlar, bağımsızlık sonrası süreçte rejimlerin belki de ilk defa büyük bir meşruiyet krizine girdiklerinin işaretiydi. Yeni muhalif hareketin ana damarını iki ülkede de ilk etapta sol hareketler oluştururken, İslami hareketlerin sol muhalefeti masnetmek amacıyla devlet eliyle serbest bırakılmasıyla zamanla muhalefetin ana eksenini İslami örgütlenmeler oluşturur hale geldi. Nitekim, Mısır ve Tunus'ta İslami hareketlerin üniversitelerde, sivil toplum kuruluşlarında ve meslek odalarında örgütlenerek toplumsal ve ekonomik alana sızmaları bu dönemde gerçekleşmeye başladı. Sedat, 1970'lerde rejim karşıtı sol muhalefeti dengelemek için, Nasır döneminden itibaren baskı altında tutulan Müslüman Kardeşler'in hareket alanını genişletti. Müslüman Kardeşler'in örgütünün siyasal bir parti kurmasına izin verilmemesine rağmen, özellikle sol hareketin merkezi olan üniversitelerde geniş çaplı örgütlenmelerine, yayın ve propaganda faaliyetleri yürütmelerine göz yumuldu (Esposito ve Voll, 1998: 251; İbrahim, 2002: 36 ve Zubaida, 2008: 260). Bu sürecin devamında kurulduğu dönem itibarıyla¹⁴ sistem karşıtı 'devrimci' kimliğini kaybederek reformist bir karakter kazanacak Müslüman Kardeşler'in yanı sıra şiddet yanlısı ve daha katı bir İslami anlayıştan hareket edecek İslami örgütlerin ekonomik açıdan giderek fakirleşen alt-orta sınıfların desteğiyle güçlenecekleri bir siyasal alanın doğmaya başladığını söyleyebiliriz. Müslüman Kardeşler'e ve diğer İslami hareketlere alan açılmasının yanı sıra, rejim de İslami sembollere daha çok başvurur hale geldi. 1970'lerde Mısır belirgin bir şekilde

İslami kurallara vurgu yapan bir yönetim yapısına evrildi. Örneğin, Sedat, İslami sembolleri ve retorığı cömertçe kullandı; kendisini 'mümin devlet başkanı' olarak tanımladı; 1973 Arap-İsrail Savaşı'nı cihad kavramıyla meşrulaştırdı (Esposito ve Voll, 1998; 251).

Mısır'a benzer bir şekilde Tunus'ta da İslami hareketler, ekonomik liberalleşme sonucunda ortaya çıkan ekonomik krizin etkisiyle yükselişe geçti. 1984'teki ekmek isyanları neticesinde Tunus rejimi, tıpkı Mısır'da olduğu gibi, sol muhalefeti dengelemek için İslami örgütlere hareket serbestisi tanıdı (Allani, 2009: 262). Bu minvalde, rejim hapisteki İslamcı liderlerle iletişime geçti. Hatta, 1985 yılında, İslami örgütlerin yasallık kazanması fikri de gündeme geldi. Fakat, İslami hareketlerle uzlaşından yana olan hükümetin 1986 yılında düşmesinin ardından söz konusu süreç kısa bir kesintiye uğradı. Bundan sonra iktidara gelen Bin Ali'nin çok partili hayata geçiş fikriyle birlikte, İslami hareketlerle rejim arasında 1989'a kadar sürecek kısa süreli bir uzlaşma dönemi ortaya çıktı. Fakat, 1990'larla birlikte bu uzlaşma durumu da bozulacak ve İslami hareketler rejim tarafından baskı altına alınacaktı. Bunun yanı sıra, yine Mısır'a benzer şekilde, 1984 yılında patlak veren ekmek isyanının ardından, rejimin sol muhalefeti baskılamak için yürüttüğü temel strateji, siyasal ve kültürel alanda İslami sembollerin devlet eliyle giderek daha çok kullanılması oldu. Zamanla İslamcılık, toplumsal örgütlenmelerden eğitim ve kültür alanına, devletin ordu ve polis gibi güvenlik güçlerine kadar yayıldı (Enhaili ve Adda, 2003: 72). Dolayısıyla, hem Mısır'da hem de Tunus'ta muhalif İslami hareketleri baskılamak için devlet tarafından yukarıdan aşağıya pompalanan İslamcılık mevcut kültürel ve toplumsal alanı dönüştürmeye, Mısır ve Tunus toplumlarını giderek muhafazakârlaştırmaya başladı.¹⁵

Yukarıda ele alınan gelişmelerin yanı sıra, 1979'da İran'daki İslam Devrimi'nin başarısı, bölgedeki İslami hareketlere esin kaynağı oldu. 1970'lerde Arap milliyetçiliğinin bıraktığı boşluğu doldurmaya aday ideoloji haline gelen siyasal İslam, İran'daki başarılı devrimle beraber giderek Arap halklarının da gündemine oturdu. Öyle ki, Tunus'ta örgütlü bir hareket olarak en-Nahda'nın ortaya çıkmasında İran Devrimi önemli bir etki yarattı.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda, Arap dünyasının büyük bir kısmında olduğu gibi, Mısır ve Tunus'ta 1970'lerle birlikte İslami hareketlerin yükselişe geçtiğinin altını çizmek gerekmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, bu gelişme, İslamcılığın kitleleri mobilize etmeye aday bir ideoloji olarak ortaya çıkmasından kaynaklandığı kadar, siyasal rejimlerin söz konusu hareketlere belli oranlarda hareket serbestisi tanımalarından da kaynaklandı.

En-Nahda'dan çok daha önce kurulmuş olan Müslüman Kardeşler'in İslami kurallar temelindeki yeni bir toplumsal düzen tahayyülü, İslam dünyasının büyük bir kısmındaki teolojik tartışmaların merkezinde yer alıyordu. Özellikle hareketin kurucusu Hasan el-Benna'nın fikirleri uzun yıllar, İslami teolojiyi ve Müslüman coğrafyasındaki aktivizmi derinden etkiledi. Kuruluşu itibariyle mevcut sistemi dönüştürmeye odaklı Müslüman Kardeşler hareketinin 'devrimciliği' benzer çizgideki İslami hareketlere esin kaynağı oldu. Bu açıdan, Mısır'a oranla Tunus'ta oldukça geç bir dönemde olgunlaşan İslami hareketin ilk etaptaki esin kaynağı da Müslüman Kardeşler'di. 1970'lerde 'İslami Cemaat' çatısı altında bir araya gelen İslamcılar, 1979 yılının Ağustos ayında ilk kez büyük bir toplantı organize ederek en-Nahda hareketinin temellerini attılar. 1981'de İslami Eğilim Hareketi, 1989 yılında da en-Nahda Hareketi adını alacak bu örgütün, Müslüman Kardeşler'le olan bağına vurgu yapılarak, benzer bir örgütlenme sürecinin başlatılması için çağrıda bulunuldu (Rogler, 2014: 51). Nitekim, günümüzde hala en-Nahda'nın en önemli ideologlarından biri olan Reşit Gannuşi, Mısır ve Suriye'de eğitim almış; Müslüman Kardeşler felsefesi ve aktivizmiyle daha önce tanışmıştı.

Fakat, Tunus İslami hareketi içindeki önemli bir kesim zamanla Müslüman Kardeşler hareketiyle olan bağlarını kopararak giderek ılımlılaşmaya ve oldukça belirgin bir reformist karakter kazanmaya başladı. 1981'de Gannuşi, değişimin gerçekleştirilmesi için şiddete başvurulmayacağını; hareketin temel hedefinin çoğulcu bir siyasal yapı içerisinde demokratik seçimlerin yapılmasını sağlamak olduğunu dile getirdi. Dolayısıyla, Tunus'ta 1980'lerin başından itibaren radikal çizgideki İslami hareketlerle ılımlı kanat İslamcılar arasında ayrışma başladı (Rogler, 2014: 52). Aslında, Tunus'taki İslami hareketin diğer Arap devletlerindeki ve Mısır'daki İslami hareketlerden farkı, İslami kuralları yorumlama biçiminde bir esnekliğe sahip olmasıydı. Çağın koşullarını muadillerinden daha iyi yakalayan Gannuşi, İslam'da 'tecdit' (yenilenme) noktasından hareket ederek, adeta müceddit (yenilikçi) gibi davranıyordu (Bulut, 2009: 124-125). Bu noktada şu hususu vurgulamak gerekmektedir. Müslüman Kardeşler hareketi de 1970'lerden itibaren kuruluş aşamasındaki devrimci bir karakterden reformist bir karaktere evrilerek, sistem içi bir dönüşüm talep etmeye başlamıştır. Parlamenter sistem içerisinde hareket edeceğinin de sinyallerini vermiştir. Bu dönüşüm, radikal bir politik çizgide kurulan böylesi bir hareket için oldukça önemlidir. Fakat, en-Nahda'nın politik tutumu ise hemen hemen neredeyse hiçbir zaman Müslüman Kardeşler hareketi kadar keskin olmamış, Müslüman Kardeşler dönüşmeye başladığında dahi en-Nahda bu hareketten daha ılımlı bir siyasal çizgide kendini var etmiştir. Örneğin, en-Nahda hareketinin içerisindeki hakim grubun Tunus'taki yapının dönüşmesine ilişkin olarak dolaşıma soktuğu

kavram 'sivil devlet' (al-dawla al-medeniya) olmuştur (Gerges, 2013: 397). Bu kavram, dini inancın kişinin kimliğinin temelini oluşturduğu, fakat bu kimliğin politika yapım sürecinin ana gövdesi olamayacağı fikrinden ilham alır (Cavatorta ve Merone, 2013: 861). Aslında, Batılı anlamda sekülerizm kavramına yakın bu adlandırmanın tercih edilmesinin nedeni, sekülerizmin kolonyal geçmişi hatırlatan negatif anlam yüklü bir kavramsallaştırma olmasından kaynaklanmaktadır. Yine de bu tanımlama, en-Nahda hareketinin sosyo-ekonomik alana ve olası bir rejim değişikliğindeki tahayyülüne ilişkin önemli bir ip ucu sunmaktadır. Müslüman Kardeşler hareketinin ise, İslamiyet'e ve İslami kurallara ilişkin vurgusu çok daha derindir. Bu noktada, en-Nahda'nın İslamiyet'i yorumlamasındaki esnekliğin, rejim tarafından yasaklanan hareketin liderlerinin çok uzun yıllar yurt dışında yaşamalarından¹⁶ ve Batılı düşünceyle yakın temas halinde bulunmalarından kaynaklandığı da söylenebilir. Bununla birlikte, liderlerinin uzun süreli hapis dönemlerine rağmen Müslüman Kardeşler hareketinin daha yerel, daha Mısırlı olduğunu belirtmek gerekir.

İki hareket de siyasal rejimlerce yasaklanmış ve bir anlamda 'yer altına' çekilmiş olmalarına rağmen, 1970'lerle birlikte toplumsal hayatta artan oranda bir örgütlülük içerisine girdiler. Fakat, Müslüman Kardeşler Mısır'da siyasal, toplumsal ve kültürel alanda geniş çaplı bir örgütlenmeye giderken, en-Nahda hareketinin söz konusu alanlara nüfuz edişi görece sınırlı bir düzeyde kaldı. Bu durum, iki İslami hareket arasındaki farklılaşmanın da temelini oluşturdu. Örneğin, Müslüman Kardeşler neredeyse güçlü bir sivil toplum örgütü gibi hareket ederek, neo-liberalizmle birlikte Mısır devletinin çekildiği ve özel sektöre devretmeye başladığı ekonomik alanı doldurmaya başladı; hastaneler ve okullar inşa ederek gittikçe yoksullaşan kitlelerin gözünde 'yeni bir kurtarıcı' imgesi kazanmayı başardı. Bunun yanı sıra, Müslüman Kardeşler meslek örgütlerinde de teşkilatlandılar. Mısır gibi demokratik kurumların gelişmediği ve siyasal partilerin baskı altına alındığı otokratik yönetimlerin en temel özelliklerinden biri, meslek odalarını ele geçirmek ve sivil alanda toplumsal bir güç kazanmaktır (İbrahim, 2002: 58). İşte, bu dönemde Müslüman Kardeşler meslek odalarında örgütlenerek önemli bir toplumsal güç haline gelmeye başladı. Bu toplumsal tabanın yanı sıra, Müslüman Kardeşler İslami tandanslı ekonomik kurumların oluşturulmasına, İslamcı girişimlerin kamu ve özel sektöre yerleştirilmesine yönelik adımlar atmaya da başladı (Özkoç, 2014). Dolayısıyla, Mısır'da rejim karşıtı hareket ortaya çıktığında, bu süreci başlatanlar İslamcılar olmasa da, zamanla kitleleri harekete geçirerek demokratik bir dönüşümde örgütlü bir özne olarak yer almaya aday en önemli hareket Müslüman Kardeşler'di. Nitekim, ileride ele alınacağı üzere, Mısır'da halk isyanlarının başlamasının ertesinde siyasal alanı domine edebilecek güce erişecek en güçlü ve örgütlü hareket de Müslüman Kardeşler olacaktır.

Fakat, Tunus'ta en-Nahda'nın toplumsal ve ekonomik hayatta böylesine güçlü bir örgütlülüğe sahip olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim, yukarıda da değinildiği gibi, güçlü bir sendikal hareket olan UGTT, bir denge unsuru olarak söz konusu alanlardaki varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla, Mısır'ın aksine Tunus'taki dengeleyici aktör, sivil ve toplumsal hayatta örgütlenmiş İslami tandanslı bir hareket değil, aksine tarihsel açıdan güçlü bir sendikal hareket olmuştur. Örneğin, 1980'lerdeki toplumsal ayaklanmayı organize eden ve geniş yoksul kitleleri harekete geçirme kapasitesine ulaşan yine bu yapı olmuştur. Bunun yanı sıra, yukarıda da değinildiği gibi, en-Nahda hareketinin liderlerinin önemli bir kısmının uzun yıllar sürgünde yaşamalarının da hareketin toplumsal alandaki örgütlülük eksikliğinde payı olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak, iki İslami hareketin örgütlülüklerine, sosyo-ekonomik alandaki varlıklarına ve gelecek tahayyüllerine ilişkin bu derin farklılık, Arap ayaklanmalarıyla beraber benzer tarihsel süreçlerden geçmiş Mısır ve Tunus rejimlerinin demokratikleşme deneyimlerinin ayrışmasındaki önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkacaktır.

Arap Ayaklanmaları Sonrasında Müslüman Kardeşler ve En-Nahda'nın İktidar Deneyimleri

Daha önce de değinildiği gibi, bu çalışma, Arap ayaklanmalarının ortaya çıkış nedenlerine ve gelişim süreçlerine odaklanmaktan ziyade, İslami hareketlerin Mısır ve Tunus'un demokratikleşme süreçlerindeki rollerini ele almayı hedeflemiştir. Dolayısıyla, ayaklanmaların niteliğine ilişkin kapsamlı bir analiz bu çalışmanın sınırları içerisinde yer almamaktadır. Bu noktada, Tunus ve Mısır'daki ayaklanmaların ilk etapta İslami hareketlerce başlatılmadığını, ayaklanmalara asıl yön veren heterojen kitlenin kent yoksulları, orta sınıflar, kadınlar, işçiler, azınlıklar, üniversite öğrencileri ve temelde küçük çaplı sol örgütlere mensup aktivistlerden oluştuğunu belirtmekle yetinelim.

2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan ayaklanmaların hız kesmeden devam ederek çeşitli Arap ülkelerine yayılması, 2011 yılının Ocak ayında Bin Ali'nin, Şubat ayında ise Hüsnü Mübarek'in devlet başkanlığı görevlerinden istifa etmelerine ve her iki ülkede de yeni bir geçiş sürecinin başlamasına yol açmıştır. Bilindiği gibi, Tunus'ta Bin Ali rejiminin tasfiyesinin ardından süreç siviller aracılığıyla yürütülürken, Mübarek'in istifasının ardından Mısır ordusu yönetime el koymuştur. Dolayısıyla, tarihsel ve sosyo-ekonomik olarak güçlü bir aktör olan Mısır ordusu, Tunus'taki muadilinden farklı olarak süreci yönlendirme kabiliyetine sahip olmuştur. İki ülkedeki geçiş sürecine ilişkin bu farklılığın, Tunus'tan farklı olarak, Mısır siyasal alanındaki boşluğu dolduracak potansiyele sahip örgütlü bir sivil hareketin yokluğundan kaynaklandığını ve bu

boşluğun da ordu tarafından doldurulduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, daha önce de değinildiği gibi, Mısır ordusunun siyasal alandaki varlığı Tunus ordusunun pasifist niteliğinden de farklıdır. Bu farklılığın, iki ülkedeki geçiş sürecinde Mısır ordusunun Tunus ordusuna nazaran daha etkin bir şekilde yer alabilme potansiyeline ilişkin farklılığın tarihsel kökenlerini oluşturduğunu belirtmek gerekmektedir.

Yukarıda değinilen farklılığa rağmen, iki ülkede gerçekleştirilen ilk demokratik seçimlerden en-Nahda ve Müslüman Kardeşler tarafından kurulan Özgürlük ve Adalet Partisi'nin başarıyla çıktıkları bilinen bir gerçektir. Ekim 2011'de Tunus'ta yapılan parlamento seçimlerinde en-Nahda oyların yüzde 44'ünü almış,¹⁷ fakat tek başına hükümet kuracak çoğunluğa erişemediği için merkez solda yer alan ve seküler bir siyaset takip eden Cumhuriyet İçin Kongre Partisi (CKP) ve Emek ve Özgürlük İçin Demokratik Forum (Ettakol) ile koalisyon kurmuştur. Buna karşılık, Mısır'da 2012 yılına kadar siyasal alanı ordu belirlemiş, Seçim Kanunu'nun ve 1971 Anayasası'nın belli maddelerini değiştiren de yine ordu olmuştur. Fakat, Mısır'daki geçiş süreci ordu eliyle yürütülürken, bu süre zarfında Müslüman Kardeşler hareketinin sivil ve ekonomik alandaki varlığının da etkisiyle iktidara hazırlandığını söylemek mümkündür. Nitekim, Müslüman Kardeşler Mübarek'in istifasına giden süreçte, zamanla ayaklanmalara katılmış, sokak hareketine destek vermeye başlamış; fakat ordunun yönetimi devralmasıyla beraber sokaktan çekilerek kurulu düzen ile işbirliğine gitme yolunu tercih etmiştir. Gerçekten de, Mübarek'in devrilmesinin ardından Şubat ve Eylül aylarında ortaya çıkan grev dalgasında, Müslüman Kardeşler bağımsız işçi eylemlerini zayıflatmaya ve sokaklardaki gösterileri engellemeye çalışmışlardı.¹⁸ Devam eden süreçte, Müslüman Kardeşler hem Mısır burjuvazisinden¹⁹ hem uluslararası aktörlerden hem de Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelere moral ve maddi destek buldu. Bunun yanı sıra, 1970'lerin ortasından itibaren sendikalarda, sivil toplum kuruluşlarındaki en örgütlü hareket olarak geniş bir toplumsal tabana sahip olması da iktidara geliş sürecinin temelini oluşturdu. Bu süreçte, Mısır devrimini başlatan ve devam ettirmekten yana sol, liberal, yoksul kesimler siyasal alanın dışına atılırken Müslüman Kardeşler örgütlülüğünün getirdiği avantajı kullanarak seçimlerden başarıyla çıktı. Nitekim, 2012 yılının başında yapılan parlamento seçimlerinde Özgürlük ve Adalet Partisi oyların yüzde 45'ini, Selefî Nur partisi ise yüzde 22'sini aldı; sekülerlerin ve solcuların oyu ise toplamda ancak yüzde 16'ydı.²⁰

En-Nahda, iktidara geldikten sonra bireysel haklara saygı konusunda daha istikrarlı ve iktidarı paylaşmaya dönük bir politika izledi. Bu konuda oldukça önemli adımlar atıldı. Örneğin, Parti, yeni anayasa yapım sürecindeki en önemli gündem maddelerinden birini oluşturan rejimin niteliğine ilişkin tartışmada,

Şeriat kanunlarının anayasanın temeli olmayacağını açıklayarak uzlaşmacı bir tutum sergiledi. Ekim 2011’de yapılan devlet başkanlığı seçimleri için en-Nahda hareketi içerisinde aday çıkarılmadı; liberal bir insan hakları aktivisti olan CKP adayı Moncef Marzuki desteklendi. Buna karşılık, Müslüman Kardeşler 25 Ocak Devrimi’nin ertesinde ilk etapta kendi içerisinde aday çıkarmayacağını, muhaliflerin üzerinde anlaştığı daha tarafsız bir ismi destekleyeceğini açıklamış olsa da, Muhammed Mursi’nin adaylığının ilan edilmesiyle birlikte Müslüman Kardeşler’in tutumu devrimin muhalif öznelerinde bir şüphe uyandırdı. Nitekim, Haziran 2012’de Muhammed Mursi oyların yüzde 51’ini alarak Mısır’ın seçilmiş ilk devlet başkanı oldu.²¹ Nur Partisi’yle birlikte Mısır parlamentosunun büyük bir kısmının İslamcılar’dan yana şekillenmesinin yanı sıra Mursi’nin devlet başkanı olması, sekülerlerin Mısır siyasetinden ve anayasa yapım sürecinden giderek dışlanmalarına yol açtı. Dahası, Mursi’nin 22 Kasım 2012’de ‘devlet başkanının devrimin kazanımlarını korumak için her türlü karar yetkisine sahip olacağına ve söz konusu kararların da yargı yetkisinden muaf tutulacağına’ ilişkin bir kararname yayınlaması güncel Mısır siyasetinde bir dönüm noktası oldu. Bu kararnamenin yayınlanmasıyla, Mursi’nin ‘Mısır’ın yeni firavunu’ olduğuna ilişkin yorumlar yapılmaya başladı; dolayısıyla, Mursi bu kararnameyle toplumdaki gerginliği ve kutuplaşmayı arttıran bir hamlede bulunmuş oldu (Spencer, 2012). Nitekim, bundan sonraki süreçte hem yeni anayasada rejimin niteliğinin ne olacağına ilişkin tartışmalar hem toplumsal huzursuzluğun artması ve sokak hareketinin bu sefer Mursi karşıtlığı üzerinden alevlenmesi, Mısır siyasetinin yeni bir krize girmek üzere olduğuna işaret ediyordu. Gerçekten de, 2013 yılının Haziran ayıyla birlikte, sadece Kahire’de değil, Mısır’ın diğer kentlerinde de Mursi ve Müslüman Kardeşler karşıtı eylemler sonucunda, Abdülfettah el-Sisi liderliğindeki Mısır ordusu Mursi’yi ve temsil ettiği hareketi tasfiye ederek yönetime el koydu. Böylece, Mısır’da yeni bir otokratik döneme geçişin kapısı aralandı. Bu noktada şu hususun altını çizmekte fayda var: Ordu, Müslüman Kardeşler karşıtı eylemleri organize eden Tamarod (isyan) hareketinden Kıptilere, Kıptilerden el-Ezher Şeyhine kadar farklı kesimlerin çağrısıyla yönetime el koymuştu. Daha önce de değinildiği gibi, ülkenin en örgütlü hareketlerinden biri olan Müslüman Kardeşler siyasal denklemden çıktığı anda siyasal alandaki boşluğu dolduracak herhangi bir sivil hareketin yokluğu, ordunun yeniden siyaset sahnesinde yer almasını kolaylaştırıcı bir etkide bulunmuştur. Dolayısıyla, Mısır’daki devrimci sürecin zaman içerisinde ordu ile Müslüman Kardeşler arasındaki bir siyasi mücadeleye indirildiği, bu mücadeleden de ordunun başarıyla çıktığı söylenebilir.

Mısır’la hemen hemen aynı dönemde Tunus’ta da siyasi bir kriz patlak verdi. Şubat 2013’te sol hareketin önemli isimlerinden Şükrü Belaid’in

öldürülmesinin ve ülkedeki Cihadi unsurların eylemlerinin artmasının ardından, Tunus'ta isyan dalgası yeniden başlamış, UGTT başta olmak üzere avukatlar ve yargıçlar da genel grev ilan ederek en-Nahda'yı toplumsal alandaki huzursuzluğu arttırmakla, Cihadçı İslami hareketleri kontrol edememekle ve 'devrimi çalmak'la suçlamışlardır.²² İlerleyen süreçte, Eylül 2013'te, UGTT'nin öncülüğünde mevcut hükümetin feshedilerek anayasanın yapım sürecinin yeni bir teknokrat hükümeti aracılığıyla yürütülmesini ve en kısa zamanda demokratik seçimlerin yapılmasını öngören yol haritası en-Nahda tarafından kabul edilmiştir.²³ Dolayısıyla, en-Nahda'nın büyük iktidar ortağı olduğu mevcut hükümeti feshederek, Tunuslu muhaliflerle ortak bir zemin yakalama çabası, Müslüman Kardeşler'in politikasıyla ayrıştığı önemli noktalardan biri olmuştur. Bu ayrışmanın temelde iki nedenden kaynaklandığının altını çizmek gerekmektedir. Birincisi, Tunus siyasal sistemi krize girdiği anda, Mısır'dan farklı olarak krizi çözmeye aday kurum ordu değil, aksine tarihsel ve toplumsal açıdan güçlü ve örgütlü bir sendikalar hareketi olan UGTT olmuştur. Nitekim, UGTT 2011 yılının başlarında Tunus'taki ayaklanmalar devam ederken, ilk baştaki sessizliğini bozarak sürece dahil olmuş, yerel ve ulusal düzeydeki grevleri örgütleyerek protestocular ile rejim arasında arabuluculuk rolü oynamaya yönelmiştir (Aleya-Sghair, 2014: 42-43). Dolayısıyla, UGTT sürecin önemli bir aktörü olmaktan yana bir pozisyon almıştır. Bu yapının benzerini devrimci süreç başladığı andan itibaren Mısır'da görmek mümkün değildir, aksine Mısır'daki ayaklanmalar Tunus'a oranla oldukça parçalı bir yapıda seyretmiş, protestocuları bir araya getirecek şemsiye bir yapılanma ortaya çıkamamıştır. İkincisi, en-Nahda hareketinin Eylül 2013 itibarıyla uzlaşıya dönük bir adım atmasında, Mısır darbesinden çıkarılan dersin etkisi olduğu söylenebilir. Elbette ki, Tunus ordusu Mısır ordusuna kıyasla oldukça pasifist bir konumda yer almıştır. Ama iki ülkede de krizin patlak verdiği dönemde, Maşrik ve Mağrip'te yeni bir tehlike olarak Cihadçı unsurların ortaya çıktığı düşünüldüğünde, Tunus siyasetinin iç dinamiklerinin de etkisiyle uluslararası ve bölgesel güçlerin Tunus'taki ılımlı İslami hareketi tasfiye etmeye yönelik bir oydaşmaya varma tehlikesinin bulunduğu tespiti yapılabilir. Dolayısıyla, en-Nahda'nın Müslüman Kardeşler'in maruz kaldığı tasfiye hareketinin bir benzeriyle yüz yüze gelme ihtimali, geri adım atmasında etkili olmuş olabilir.

Darbenin ardından, Sisi liderliğinde kurulmaya çalışılan rejimin Eski Rejim'le benzer otokratik özellikler sergilediğini, Mısır devrimini gerçekleştiren muhalif öznelerle yönelik baskı politikasının sistematik bir şekilde devam ettiğini, Müslüman Kardeşler sempatanlarının yoğun bir şiddet içeren baskı yöntemleriyle pasifize edildiklerini, dolayısıyla Mısır siyasetinde kısmi bir eskiye dönüş sürecine girildiğini görmekteyiz. Dahası, darbenin liderliğini yürüten Sisi,

iktidarın sivillere devredilmesi konusunda çekimser davranmış, hatta devlet başkanlığı seçimlerinde aday olacağını açıklamıştır. Nitekim, 2014 yılının Haziran ayında yapılan devlet başkanlığı seçimini Sisi kazanmıştır. Her ne kadar oyların yüzde 96'sını alarak Mısır devlet başkanlığına seçilmiş olsa da, katılım oranının yüzde 47 olduğu düşünüldüğünde, Sisi iktidarının toplumsal meşruiyetinin sağlam temellere dayanmadığını belirtmek gerekmektedir.²⁴

Diğer yandan, Tunus'taki süreç, Mısır'dan farklı olarak, demokratikleşme deneyimi açısından daha uzlaşmacı bir zeminde ilerlemiştir. Ekim 2014'te yapılan parlamento seçimlerinden bu sefer sekülerlerin bir araya gelerek oluşturdukları Nida Tunus partisi başarıyla çıkarken, en-Nahda parlamentodaki çoğunluğunu kaybetmiştir.²⁵ Fakat burada, en-Nahda'nın parlamentodaki çoğunluğunu kaybetmesinden daha önemli ve kritik nokta, Nida Tunus ve en-Nahda'nın bir koalisyon oluşturarak, sekülerleri ve İslamcıları bir araya getirecek yeni bir politik zemin yaratmayı başarmış olmalarıdır. Dolayısıyla, Tunus'taki siyasal kriz, önce teknokrat hükümeti aracılığıyla çözülmüş, ardından gerçekleştirilen seçimlerle de yeni bir denge mekanizması yaratılmaya çalışılmıştır. Elbette, bu noktada, bölgenin hemen hemen tamamında radikal İslami hareketlerin yükselişe geçmesi ve Cihadçı unsurların bölge ülkelerinin mevcut yönetimlerine yönelik bir silahlı mücadeleye içine girmeleri, Tunus rejiminin de en zayıf noktalarından oluşturmaktadır. Fakat yine de, bölgenin geneline kutuplaş(tır)ma siyasetinin hakim olduğu düşünüldüğünde, sekülerleri ve İslamcıları bir araya getiren bu zeminin önemli ve işleyen bir alternatif olarak karşımızda durduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Bu makale, Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketinin, Mısır ve Tunus'un Arap ayaklanmaları sonrasındaki demokrasiye geçiş süreçlerindeki rollerine odaklanmıştır. 2014 yılında Tunus, en-Nahda ve sekülerler arasındaki uzlaşıyla ortaya çıkan görece bir siyasal dengeye erişmişken, Mısır'da Müslüman Kardeşler'in tasfiyesinin ardından Sisi liderliğinde yeni bir tür otoriteriyenizm doğmuştur. Fakat, her iki ülkede de sürecin henüz sonlanmadığını, ayaklanmalarla ortaya çıkan siyasal dönüşüm evresinin devam ettiğinin altını ısrarla çizmek gerekir. Dolayısıyla, süregiden bu alt üst oluş ve/veya yeniden yapılanma sürecinin sonunda, bölgenin tamamında ya da bu çalışma özelinde Tunus ve Mısır'da hangi tür siyasal rejimlerin yerleşeceğini kestirmek mümkün görünmemektedir. Dahası, bu çalışmanın da böylesine bir öngöründe bulunma iddiasıyla kaleme alınmadığı aşikardır. Ayrıca, ayaklanmaların temelde ekonomik eşitsizliğin tetiklediği bir tür yoksullar hareketi temelinde gerçekleştiğini düşündüğümüzde, bu çalışma boyunca ele alınan demokratikleşme süreçlerinin Tunus ve Mısır halklarının taleplerini karşılamaktan uzak olduğunu da belirtmek

gerekir. Fakat, buna rağmen, bu çalışmanın hareket ettiği 'en-Nahda Tunus siyasi sistemi içerisinde yer almaya devam ederken, Müslüman Kardeşler'in hangi koşulların etkisiyle tasfiye edildiği' sorusu, tarihsel olarak benzer siyasi rejimlere ve muhalif hareketlere sahip söz konusu iki ülkedeki demokratikleşme süreçlerinin neden farklılaştığını ortaya koyabilmek açısından oldukça önemlidir. Çünkü, Arap dünyasındaki rejimlerin niteliklerine ilişkin yapılan/yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların içinde bulunduğumuz süreci analiz etmekte ve anlamlandırmakta işlevsel bir role sahip oldukları söylenebilir.

Arap dünyasındaki demokratikleşme deneyimlerini ya da 'demokrasi eksikliği'ni toplumsal, ekonomik ve siyasi alanı domine ettiği iddia edilen İslamiyet'le ve bir tür kültürel özcülük ile açıklamaya çalışan ana akım literatürün aksine, bu çalışmada demokrasi-İslam ilişkisinin Arap ülkelerinin kendi tarihsel ve sosyo-ekonomik yapıları ekseninde ele alınması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu amaçla da, siyasi rejimlerin kuruluşu, konsolidasyonu ve dönüşüm biçimlerindeki belirgin benzerlikler nedeniyle Mısır ve Tunus iki örnek ülke olarak seçilmiştir. Bunun yanı sıra, İslami muhalefetin benzerlikleri de dikkate alınarak, Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketinin siyasi sistem içindeki varlıklarına, etkilerine ve rollerine odaklanılmıştır. Bu iki ülke tarihsel olarak benzer siyasi rejimlere ve muhalif İslami hareketlere sahip olmuş olsalar da ayaklanmalar ertesindeki geçiş sürecinde farklı rejim tiplerine evrilmişlerdir. Söz konusu farklılık, sadece güncel gelişmelerin tetiklemiş olduğu ayrışıklık temelinde ele alınamayacağı için, bu çalışmada farklı rotalara evrilmeyi ortaya çıkaran tarihsel kökenlerin önemi vurgulanmıştır.

Mısır ve Tunus'ta farklı rejim tiplerinin ortaya çıkması ve Müslüman Kardeşler tasfiye edilirken en-Nahda'nın siyasi sisteme dahil olması arasındaki ayrışıklık, tarihsel benzerliklerin arasına saklanmış farklılıklardan kaynaklanmıştır. Bu noktada, çalışma boyunca da değinildiği gibi, üç temel farklılık unsurunun söz konusu ayrışmaya yol açtığını iddia etmek mümkündür: Birincisi, Tunus'ta bağımsızlığın kazanılmasının ardından güçlü bir kurumsallık içerisine giren sendikal hareketin varlığı, UGTT'nin ayaklanmalar sırasında bir arabuluculuk rolü oynayabilmesine, kriz anlarında çözüm önerileri sunabilmesine ve en önemlisi siyasi alanda kitleleri mobilize edecek bir örgütlülük potansiyelinden kaynaklanan sivil bir denge mekanizması olarak ortaya çıkabilmesine zemin hazırlamıştır. Belli bir liderliğe dayanmayan, kendiliğinden bir eylemlilikle ortaya çıkan ayaklanmalar UGTT tarafından yönlendirilebilmiştir. Oysa, böylesine güçlü bir yapının benzerini Mısır'da görmek mümkün değildir. Dolayısıyla, sivil alanda kitleleri mobilize edecek ve siyasi alanda protestoculardan yana olan kazanımları koruyabilecek geniş çaplı bir örgütlenme Mısır'da tarihsel olarak yoktur. İkincisi, Mısır ordusu, Tunus'taki muadilinden farklı şekilde,

tarihsel açıdan rejimin önemli bir müttefiki olarak siyaset sahnesinde yer almıştır. Toplumsal alandaki meşruiyeti de Tunus'a oranla çok daha güçlüdür. Nitekim, Mursi karşıtı eylemlere yön veren politik öznelerin orduya verdikleri destek bunun önemli göstergelerinden birisidir. Dolayısıyla, Mısır ordusu bu güçlü politik konumu nedeniyle, siyasal sistemin krize girdiği anda 'rejimin/devletin bekçisi' olarak sürece müdahale etme kapasitesine sahip önemli bir kurum olmuştur. Oysa, Mısır ordusuyla benzer bir niteliğe sahip askeri yapıyı Tunus'ta bulmak mümkün değildir. Üçüncüsü, 1970'lerden itibaren Müslüman Kardeşler'in, en-Nahda hareketine oranla, sivil toplum alanında çok daha güçlü bir biçimde örgütlenmiş ve hatta söz konusu alanı masnetme kabiliyetine ulaşmış olmasıdır. Bundan kaynaklanan (öz)güvenledir ki, Müslüman Kardeşler iktidara geldikten sonra muhaliflerle doğrudan bir 'çatışma' içerisine girmeye yönelik bir politik hatta ilerlemiş, buna karşılık örgütlülüğü daha zayıf olan en-Nahda hareketi giderek ılımlaşmıştır.

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan farklılıklar nedeniyle, en azından şimdilik, Tunus ve Mısır'ın deneyimlediği demokratikleşme süreçleri birbirlerinden ayrılmış gözükmektedir. Fakat, Mısır'daki Sisi rejiminin toplumun büyük bir kısmının desteğini alan Müslüman Kardeşler üyesi ya da sempatizanı unsurları sisteme dahil etmeksizin ne kadar uzun süreli olacağı veya Tunus'ta seküler unsurlar ile en-Nahda hareketi arasında ortaya çıkan uzlaşının kalıcı olup olmayacağı gibi temel soru(n)lar zamanın ve süregiden dönüşüm sürecinin tam ortasında yer almaya devam etmektedir.

Sonnotlar

¹ Bu konuda Oryantalistlere getirilen kapsamlı bir eleştiri için ayrıca şu kaynaktan yararlanılabilir (Sadowski, 1993).

² Nitekim, Inmaculada Szmolka (2015: 75) da Tunus ve Mısır'ın benzer bir siyasal, toplumsal ve kültürel karakteristiğine sahip olduklarına işaret etmektedir.

³ Bu noktada, ekmek demokrasisi kavramsallaştırmasının Arap dünyasındaki Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Ürdün vb. monarşilere göndermede bulunmaktan çok bağımsızlık süreciyle birlikte yönetim biçimini cumhuriyet olarak seçen Arap rejimlerine işaret ettiğinin altını çizmek gerekmektedir.

⁴ Elbette ki her ne kadar benzer rejimlere sahip oldukları söylenebilse de bu çizgideki her bir Arap ülkesinin kendi özgün koşullarının yol açtığı farklılıklar bulunmaktaydı. Örneğin, Suriye, tam anlamıyla 1963'te iktidara gelen Baas Partisi aracılığıyla yukarıda anılan sisteme eklenirken, Libya bağımsızlığını monarşi temelinde kazanacak, ancak 1969'da Muammer Kaddafi tarafından gerçekleştirilen darbeyle benzer bir sürece evrilecektir.

- ⁵ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: (Abdel-Malek, 1964).
- ⁶ Mısır ordusunun siyasal ve ekonomik yapı içerisindeki yerini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: (McGregor, 2006: 241-259).
- ⁷ Nasır, 1956 yılında Milli Birlik Partisi'ni kurdu. Bu partinin adı 1962'de Arap Sosyalist Birliği olarak değiştirildi. Muhalif hareketlere ilişkin baskı politikası ise, parti oluşumunun öncesinde başlamıştı. 1953'te bütün siyasal partilere, 1954'te de Müslüman Kardeşler hareketine yasak getirilmişti.
- ⁸ Aslında Mısır'daki hukuk sisteminin 19. yüzyıldan itibaren kurumsallaştığının altını çizmek gerekmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine dek Şeriat hükümlerinin belirleyici olduğu Mısır'da, ilk defa 1876 yılında ülkede artan yabancı sayısının etkisiyle Batılı hakimlere özerklik tanıyan Medeni Hukuk yürürlüğe girdi. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin ertesinde, 1883 yılında Napolyon Kanunları'ndan esinlenilerek ülkede yaşayan yabancıları yargılamakla yükümlü Karma Mahkemeler kuruldu. Dolayısıyla, 20. yüzyıl boyunca da etkisini gösteren bu karma hukuk sisteminin kökleri 19. yüzyılın son çeyreğine dayanmaktadır (Asad, 2001: 2-3).
- ⁹ Bir Müslüman ile bir Kıpti'nin evlenmesi durumunda ise Şeriat kuralları geçerli olacaktır (Agrama, 2010: 505).
- ¹⁰ Hinnebusch (2015: 370-371) da Mısır'da güçlü, örgütlü ve otonom bir sendikal hareketin olmamasının Mısır darbesine giden süreçte önemli bir unsur olduğuna işaret etmektedir.
- ¹¹ Tunus'ta Fransız sömürgeciliğine karşı yürütülen mücadele ilk etapta anayasa anlamına gelen Düstur adlı örgütlenmenin baskın bir rol oynadığı süreçte şekillenmişti. 1860'ta, Tunus henüz Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan idari bir birimken, ilan edilen anayasaya atıfla kurulan bu örgüt, Tunus'un önemli siyasi aktörlerinden biri oldu. Daha sonra parti içindeki iktidar mücadelesini kazanan Burgiba, Neo-Düstur Partisi'ni kurdu.
- ¹² Bu döneme ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz.: (Hanieh, 2015: 33-36; 58-75).
- ¹³ 1977 Mısır, 1984 Fas ve Tunus, 1985 Sudan, 1988 Cezayir, 1989 Ürdün ve Lübnan. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Sadiki, 2000; 80).
- ¹⁴ Müslüman Kardeşler 1928 yılında Hasan el-Benna tarafından, Şeriat hükümlerinin hakim olacağı İslami bir Mısır tahayyülü temelinde kurulmuştu.
- ¹⁵ Devlet kurumları aracılığıyla İslami sembollere daha çok başvurulması yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir İslamlaşmayı de beraberinde getirdi. Rejimler İslami muhalefeti bastırmak için İslamiyet'le ilgili pratikleri yeniden tanımladılar, devlet kanallarındaki İslami programların, basım-yayın faaliyetlerinin arttığı bir döneme girildi. Devlet eliyle yürütülen İslami propagandanın yaygınlaşmasına paralel olarak, ilerleyen dönemde İslami muhalefetin giderek güç kazanmasıyla kitleler yukarıdan ve aşağıdan muhafazakar ve İslami bir söyleme maruz kaldılar. Dolayısıyla, hem iktidarın hem de

muhalefetin İslami söylemi arasında sıkışan kitleler için siyaseten kaçacak çok dar bir alan kaldığını söylemek mümkündür.

¹⁶ Nitekim, Gannuşi uzun yıllar İngiltere’de sığınmacı olarak yaşayacaktır. Tunus’ta halk ayaklanmalarının başlamasının ardından ülkesine dönebilecektir.

¹⁷ *BBC* (27/09/2011). Tunisia’s Islamist Ennahda Party Wins Historical Poll. Son erişim tarihi, 13/12/2015.

¹⁸ Örneğin, Müslüman Kardeşler’in Eylül 2011’deki öğretmenler grevini desteklemek yerine sektörün denetimini Eski Rejimin temsilcisi Mısır İşçi Federasyonu’na bağlı öğretmenler sendikasına yönlendirmesinin ardından, grev başarısız oldu. Benzer şekilde Müslüman Kardeşler, doktorlar birliğindeki hakimiyeti sayesinde doktorların da eylemlerini sonlandırması sağlayabildi (Hanieh, 2015: 305).

¹⁹ Hanieh, örgütün asıl liderlerinin Mısır’ın önemli işadamlarından oluştuğunu iddia etmektedir. Örneğin, Mısır’ın en büyük şirketlerinden biri olan Juhayna Grup’tan Safvan Thabet, en büyük fast-food zincirlerinden birini işleten Mo’men Grup’tan Abdurrahman Seyidi gibi işadamlarının Müslüman Kardeşler ile bağlantıları olduğunu söylemek mümkündür. Bu sınıf Mübarek yönetiminde bir yandan devlet ve Mübarek yanlı elitlerin baskısına maruz kalırken, bir yandan da muazzam bir finans imparatorluğu kurmayı başarmıştır (Hanieh, 2015: 308).

²⁰ *Aljazeera* (01/02/2014). Interactive: Full Egypt Election Results. Son erişim tarihi, 15/12/2015.

²¹ *Aljazeera* (24/06/2012). Celebration in Egypt as Morsi declared winner. Son erişim tarihi, 12/12/2015.

²² *BBC* (07/02/2013). Tunisia political crisis deepens after assassination. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

²³ *Alakhbar* (20/08/2013). Al-Nahda agrees to road map to solve Tunisian political crisis. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

²⁴ *The Guardian* (03.06.2014). Abdel Fettah al-Sisi won 96.1 % of vote in Egypt presidential election, say officials. Son erişim tarihi, 21/12/2015.

²⁵ *BBC* (30/09/2014). Secularist Nidaa Tounes party wins Tunisia election. Son erişim tarihi, 23/12/2015.

Kaynakça

Abdel-Malek A (1964). Nasserism and Socialism. *Socialist Register*, 64, 38-55.

Agrama H A (2010). Secularism, Sovereignty, Indeterminacy: Is Egypt a Secular or a Religious State? *Comparative Studies in Society and History*, 52 (3), 495-523.

Alakhbar (20/08/2013). Al-Nahda agrees to road map to solve Tunisian political crisis. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

Özkoç Ö (2016). Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 29-56.

Aleya-Sghair A (2014). The Tunisian Revolution: The Revolution of Dignity. İçinde: R R Laremont (der), *Revolution, Revolt, and Reform in North Africa*, New York: Routledge, 30-52.

Aljazeera (01/02/2012). Interactive: Full Egypt Election Results. Son erişim tarihi, 15/12/2015.

Aljazeera (24/06/2012). Celebration in Egypt as Morsi declared winner. Son erişim tarihi, 12/12/2015.

Allani A (2009). The Islamist in Tunisia Between Confrontation and Participation: 1980-2008. *The Journal of North African Studies*, 14 (2), 257-272.

Asad T (2001). *Thinking about Secularism and Law in Egypt*. Leiden: ISIM Papers.

Asad T (2007). *Sekülerliğin Biçimleri*. Çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul: Metis Yayınları.

Bayat A (2006). *Ortadoğu'da Maduniyet*. Çev. Ö Gökmen ve S Deren, İstanbul: İletişim Yayınları.

BBC (27/09/2011). Tunisia's Islamist Ennahda Party Wins Historical Poll. Son erişim tarihi, 13/12/2015.

BBC (07/02/2013). Tunisia political crisis deepens after assassination. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

BBC (30/09/2014). Secularist Nidaa Tounes party wins Tunisia election. Son erişim tarihi, 23/12/2015.

Benhabib S (2011). The Arab Spring: Religion, Revolution, and the Public Sphere. *Eurozine*, <http://www.eurozine.com/pdf/2011-05-10-benhabib-en.pdf>. Son erişim tarihi, 10/10/2015.

Brooks R (2013). Abandoned at the Palace: Why the Tunisian Military Defected from the Bin Ali Regime in January 2011. *Journal of Strategic Studies*, 36 (2), 205-220.

Bulut F (2009). *İslamcı Örgütler I*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Cavatorta F ve Merone F (2013). Moderation Through Exclusion? The Journey of the Tunisian Ennahda from Fundamentalist to Conservative Party. *Democratization*, 20 (5), 857-875.

Chakrabarty D (2007). *Avrupa'yı Taşralaştırmak*. Çev. İ Cörüt, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Enhaili A ve Adda O (2003). State and Islamism in the Maghreb. *Middle East Review of International Affairs*, 7 (1), 66-76.

Esposito J L ve Piscatori J P (1991). Democratization and Islam. *Middle East Journal*, 45 (3), 427-440.

Esposito J L ve Voll J O (1998). *İslamiyet ve Demokrasi*. Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

- Gana N (2014). Tunus. İçinde: P Ammar ve V Prashad (der), *Arap Baharı'ndan Kesitler: Yeni Ortadoğu'yu Anlamak*, Çev. Ö C Furtun, S Ümmetoğlu, Yankı Deniz Tan, İstanbul: İntifada Yayınları, 19-49.
- Gellner E (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. Harmondsworth: Penguin.
- Gerges F (2013). The Islamist Movement: From Islamic State to Civil Islam. *Political Science Quarterly*, 128 (3), 389-426.
- Güler Z (2004), *Süveyş'in Batsında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*. İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi.
- Hanieh A (2015). *İsyanın Kökenleri: Kapitalizmin Ortadoğu'daki Sorunları*. Çev. A Toprak, Ankara: Nota Bene.
- Hashemi N (2013). The Arab Spring Two Years On: Reflections on Dignity, Democracy, and Devotion. *Ethics&International Affairs*, 27 (2), 207-221.
- Hinnebusch R (2006). Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: an Overview and Critique. *Democratization*, 13 (3), 373-395.
- Hinnebusch, R (2015). Conclusion: Agency, Context and Emergent Post-Arab Uprising Regimes. *Democratization*, 22 (2), 358-374.
- Hourani A (2005). *Arap Halkları Tarihi*. Çev. Y Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Huntington S (2002). *Medeniyetler Çatışması*. Çev. C Soydemir ve M Turan, İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Ibrahim S (2002). *Egypt, Islam and Democracy: Critical Essays*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Kamali M (2001). Civil Society and Islam: a Sociological Perspective. *Archives Européennes de Sociologie*, 42 (3), 457-482.
- Kedourie E (1994). *Democracy and Arab World*. London: Frank Cass&Co. Ltd.
- Lapidus I M (2010). *İslâm Toplumları Tarihi, Cilt 2: 19. Yüzyıldan Günümüze*. Çev. Y Aktay ve M Ayyıldızoğlu-Aktay, İstanbul: İletişim.
- McGregor A (2006). *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. London: Praeger.
- Micaud C A (1964). *Tunisia: The Politics of Modernisation*. London: Pall Mall Press.
- Moore C H (1965). *Tunisia since Independence: The Dynamics of One-Party Government*. Berkeley: University of California Press.
- Özkoç, Ö (2014). "Mısır Devrimi"ni Anlamak. İçinde: Y Yıldırım ve Y Atlioğlu (der), *Değişen Ortadoğu'da Değişmeyen Sorunlar: Irak İşgalinden Arap Baharına*, Bursa: Dora Yayınları.
- Özkoç Ö (2016). Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 29-56.

- Rogler L (2014). Harakat al-Nahda and Islamic Movements in Tunisia. İçinde: F Peter ve R Ortega (der), *Islamic Movements of Europe: Public Religion and Islamophobia in the Modern World*, London: I. B. Tauris, 50-59.
- Roy O (2012). The Transformation of the Arab World. *Journal of Democracy*, 23 (3), 5-18.
- Sachs R (2012). On Bread and Circuses: Food Subsidy Reform and Popular Opposition in Egypt. http://cisac.fsi.stanford.edu/sites/default/files/CISAC_Thesis_Sachs.pdf, Son erişim Tarihi: 31/05/2015.
- Sadiki L (2000). Popular Uprisings and Arab Democratization. *International Journal of Middle East Studies*. 32 (1), 71-95.
- Sadowski Y (1993). The New Orientalism and Democracy Debate. *Middle East Report*, 183, 14-21+40.
- Seddon D (1986). Riot and Rebellion: Political Response to Economic Crisis in North Africa, Tunisia, Morocco and Sudan. <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/357L/357LSeddontable.pdf>. Son erişim tarihi, 12/12/2015.
- Spencer R (2012). Muhammed Morsi grants himself sweeping new powers in wake of Gaza. *The Telegraph*. Son erişim tarihi, 20/12/2015.
- Stepan A ve Linz J J (2013). Democratization Theory and the 'Arab Spring.' *Journal of Democracy*, 24 (2), 15-30.
- Szmlolka I (2015). Exclusionary and Non-Consensual Transitions Versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia. *Arab Studies Quarterly*, 37 (1), 73-95.
- Tessler M (2002). Islam and Democracy in the Middle East: The Impacts of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries. *Comparative Politics*, 34 (3), 337-354.
- The Guardian* (03/06/2014). Abdel Fettah al-Sisi won 96.1 % of vote in Egypt presidential election, say officials. Son erişim tarihi, 21/12/2015.
- Wolf A (2013). An Islamist 'Renaissance'? Religion and Politics in Post-Revolutionary Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 18 (4), 560-573.
- Zghal A (1991). The New Strategy of the Movement of the Islamic Way: Manipulation or Expression of Political Culture? İçinde: I W Zartman (der), *Tunisia: The Political Economy of Reform*, Boulder, CO: Lynne Rienner, 205-217.
- Zubaida S (2008). *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*. Çev. B Koçoğlu Birinci ve H Hacak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.